

*Сокол О.А., аспірант НУЦЗУ, м. Харків,
ORCID: 0009-0005-7577-737X*

Sokol O., adjunct, National University of Civil Defence of Ukraine, Kharkiv

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ І ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ЕКОНОМІКИ

THEORETICAL APPROACHES AND PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF ECONOMIC COMPETITIVENESS

В умовах глобалізації та посилення конкуренції на міжнародних ринках забезпечення конкурентоспроможності національної економіки стає ключовим фактором сталого економічного зростання та підвищення рівня життя населення. Цю роботу присвячено дослідженню теоретичних підходів і передумов формування конкурентоспроможності економіки. Під час дослідження проводиться аналіз різних теоретичних концепцій, розглядаються ключові макро- і мікроекономічні чинники, інноваційні процеси, інституційні умови, а також роль державної політики у формуванні конкурентних переваг.

Особлива увага приділяється інтеграції різних теоретичних підходів і розробці методологічних засад для оцінки та підвищення конкурентоспроможності. Робота спрямована на виявлення ефективних стратегій, здатних забезпечити сталий економічний розвиток в умовах глобальної економіки.

Ключові слова: конкурентоспроможність, економіка, теоретичні підходи, інновації, державна політика, економічна стратегія.

In the context of globalization and increasing competition in international markets, ensuring the competitiveness of the national economy is becoming a key factor in sustainable economic growth and improving living standards. This paper is devoted to the study of theoretical approaches and prerequisites for the formation of economic competitiveness. The study analyzes various theoretical concepts, examines key macro- and microeconomic factors, innovation processes, institutional conditions, and the role of public policy in shaping competitive advantages.

Particular attention is paid to the integration of different theoretical approaches and the development of methodological frameworks for assessing and improving competitiveness. The work is aimed at identifying effective strategies that can ensure sustainable economic development in the global economy.

Keywords: competitiveness, economy, theoretical approaches, innovations, public policy, economic strategy.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та наростаючої конкуренції на світових ринках, питання формування та підтримання конкурентоспроможності національної економіки стає ключовим аспектом для забезпечення сталого економічного розвитку та підвищення добробуту населення. Останніми десятиліттями в економічній науці та практиці приділяється значна увага вивченню теоретичних підходів і чинників, що впливають на конкурентоспроможність, проте досі немає єдиного розуміння та універсальної методології, яка б давала змогу ефективно оцінювати та підвищувати конкурентоспроможність різних економік.

Основна проблема полягає в необхідності комплексного аналізу та інтеграції різноманітних теоретичних підходів, а також виявлення та систематизації ключових передумов, що сприяють формуванню конкурентних переваг. Це включає вивчення макро- та мікроекономічних чинників, інноваційних процесів, інституційних умов, державної політики, а також впливу глобальних економічних тенденцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сутності конкурентоспроможності економіки країни було предметом досліджень класиків економічної думки Т. Мена, А. Монкретьєна, Д. Юма, А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мілля, А. Маршалла. Істотний внесок у формування парадигмальних засад національної конкурентоспроможності зробили Е. Чемберлін, Е. Хекшер, Б. Олін, В. Леонтєв, Й. Шумпетер, М. Портер, Ч. Донг-Санг, Г. Мун, А. Рагмен, А. Вербеке, А. Тільман, Х. Вольфганг, Й. Меєр-Стаєр, С. Гареллі, Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон, Дж. Сакс, А. Ворнер, Дж. Стігліц, Дж. Лін, А. Крюгер, Д. Родрік, П. Кругман та багато інших. Серед вітчизняних дослідників слід звернути увагу на імена Б. Кваснюка, В. Геиця, Л. Антонюк, А. Філіпенка, А. Гальчинського, Я. Жаліла, Я. Базилюка, О. Длугопольського, В. Македона, О. Біттера, І. Єгорова, Ю. Кіндзерського, С. Корабліна, М. Скрипниченко. Попри значну кількість наукових праць, донині дискусійною залишається сутність конкурентоспроможності країни, потребують уточнення і систематизації методичні засади її формування і аналізу тощо.

Постановка завдання. Мета цієї статті – є систематизація і узагальнення теоретико-методичних засад конкурентоспроможності економіки країни та чинників її формування.

Виклад основного матеріалу. Національну економіку в сучасних умовах глобалізації можна розглядати як відкриту систему, вбудовану в зовнішнє оточення, що динамічно змінюється. Інтеграція є неминучим, об'єктивним та незворотним процесом, який визначає економіко-соціальний розвиток більшості країн світу, включаючи Україну. Економічна складова інтеграції пов'язана з джерелами, факторами та формами господарської еволюції. Одним із найважливіших механізмів інтеграції та економічної практики високорозвинених економік є конкуренція. Конкуренція – невід'ємна внутрішньосистемна умова існування ринкового середовища, причому усім ста-

дія її розвитку. Конкуренція - це механізм, що виражає суть ринкових відносин і забезпечує безперервність їх розвитку. Як демократія у політиці, і конкуренція над ринком є казуальними ознаками їх відтворення.

Поняття «конкуренція» у найзагальнішому вигляді є наріжним каменем сучасної економічної теорії, а також в еволюційній теорії Дарвіна, згідно з якою конкуренція є рушійною силою еволюції та забезпечує виживання найбільш пристосованих видів, що призводить до появи більш високоорганізованих організмів. Вважають, що ринкова конкуренція також веде до загальної економічної та соціальної вигоди. Конкуренція як безперервно повнюваний процес, характерний для товарного виробництва, може бути визначена як змагальність між виробниками товарів та послуг за найбільш вигідні умови докладання капіталу, ринки збуту та джерела сировини.

Серед економістів сформувалися два підходи до інтерпретації концепції конкуренції». Перший – визначає конкуренцію як невидиму руку ринку, яка без жодних обмежень сприяє стабільному, справедливому та ефективному розподілу економічних ресурсів між усіма членами суспільства. Другий, пізніший, розглядає конкуренцію як еволюційний процес, характерний для «шумпетерського» прогресивного капіталізму. Ідея досконалої конкурентного ринку по А. Сміту передбачала, що коли фірми пропонують ідентичний товар на тому самому ринку, то збільшення числа виробників веде до загострення конкуренції та відповідного зниження ціни, за якою товар продається. Виникає цінова конкуренція [1].

Обов'язковою умовою досконалої конкуренції є: вільний доступ на ринок, егалітаризм або відсутність на ринку такої кількості виробників та покупців, за якої ніхто з них не може впливати на ціни, відсутність втручання з боку держави та загальнодоступність усієї інформації про стан ринку. Неокласична економічна теорія уточнює, що з досконалої конкуренції досягається стабільна ринкова рівновага, тобто ніхто з учасників ринку вже не має наміру щось змінювати, наприклад, знижувати ціни. Обмежена спроможність і реалістичність першого підходу доведена самим історичним досвідом розвинених країн.

До другого підходу належить відносно нова теорія М. Портера про порівняльні та конкурентні переваги країн, де автор пропонує розширену концепцію конкурентної переваги країн, що включає еволюцію конкурентних переваг фірм у глобальному масштабі, детермінанти та динаміку конкурентної переваги країн у міжнародному суперництві.

Основним моментом теорії М. Портера можна вважати положення про те, що в період індустріального та постіндустріального розвитку суспільства в ринковому середовищі дозрівають принципово нові конкурентні умови, що змінюють загальний вектор конкуренції від переважного використання порівняльних національних переваг до використання динамічно змінних конкурентних переваг, заснованих на досягненні НТП та інновації на всіх

стадіях від створення товару до його просування до споживача. Крім того, будь-яка конкретна комбінація порівняльних та конкурентних переваг (безвідносно до рівня об'єкта) має синергетичний ефект, тобто посилює спільну дію цих факторів [2].

Конкуренція існує між окремими фірмами, галузями та виробництвами, нарешті, між ТНК та цілими країнами. Остання є дуже дієвим механізмом регулювання пропорцій суспільного виробництва, завдяки їй відбуваються процеси міжнародного поділу праці та пов'язані з цим зовнішня торгівля, міжкраїнний обмін технологіями та капіталом. Як будь-який об'єктивний процес конкуренція може мати своє якісне та кількісне вираження.

У процесі конкурентної боротьби завжди є ті, хто виграв і програв, тому для визначення їх місця за підсумками економічного змагання вводиться поняття конкурентоспроможності». Конкурентоспроможність є властивість упредметненого товару, послуги або суб'єкта ринкових відносин виступати на ринку краще, або на рівних з присутніми там аналогічними товарами, послугами та суб'єктами ринкових відносин. Інакше кажучи, конкурентоспроможність змістовно означає здатність об'єкта повністю відповідати вимогам сучасного ринку.

Конкурентоспроможність - категорія, якій складно дати одне єдине визначення, вона багатоплоскова і багатогранна. Форма взаємодії величин конкурентоспроможності окремих елементів, у результаті складових конкурентоспроможності національної економіки слабо вивчена. Не можна поки що точно сказати як вона утворюється: адитивно, мультиплікативно, лінійно, нелінійно, синергічно тощо. Це предмет окремих досліджень. Стосовно будь-якого об'єкта, суб'єкта, процесу тощо, вона змінюється залежно від цілей, завдань і конкретики дослідження; розкривається з нових сторін залежно від об'єкта дослідження (чинники виробництва, стратегії, системи та ін.), суб'єкта конкуренції (людини, підприємств, регіонів, кластерів, інституційних секторів та ін.). Відповідно до сфер дії конкурентних відносин конкурентоспроможність поділяється на конкурентоспроможність товару, конкурентоспроможність фірми, конкурентоспроможність галузі, конкурентоспроможність ТНК, конкурентоспроможність національної економіки, чи країни загалом.

Сучасні процеси глобалізації економіки висувують першому плані проблеми конкурентоспроможності окремих сегментів економіки, регіонів, будь-якої частини економіки та території країни. Крім того, конкурентні відносини розвиваються і між міждержавними спілками та інтегральними об'єднаннями та інститутами.

Конкурентоспроможність товару означає здатність бути проданим за ціною, що перевищує собівартість. В умовах масового промислового виробництва та стандартизованих технологій вирішальним критерієм конкурентоспроможності товару стає його ціна, а домінуючою залишається цінова кон-

куренція виробників. Пізніше конкурентоспроможність товару стала дедалі більше визначатися такими неціновими чинниками як якість, дизайн, популярність торгової марки, бренд виробника тощо. І тепер окремо ні ціна, ні якість не могли вважатися достатніми критеріями конкурентоспроможності товару. Споживач став обирати оптимальне з його погляду співвідношення ціна – якість. Рамки конкурентоспроможності конкретного виду товару розсунулися, але незмінною залишилася умова для виробників – вартість реалізації товару має повністю покривати витрати. З'явилися й нові форми конкуренції, коли окремі виробники просування свого товару і захоплення ринку почали використовувати недобросовісні форми конкуренції, у яких певний період часу допускали можливість збитковості свого виробництва (демпінг). Однак такі дії є незаконними та караються учасниками сучасних ринкових відносин на всіх рівнях.

Існує два основних механізми, що забезпечують виробництво конкурентоспроможної продукції, а саме державне управління та механізм конкуренції. І за раніше, і зараз перший метод використовувався і використовується при виробництві військової продукції, яка є конкурентоспроможною і на внутрішньому, і на світовому ринках. Це багато в чому пояснюється більшим обсягом витрат за виробництво продукції, ніж цивільної, і жорстким технічним контролем за якістю виробленої продукції. Однак у цивільному секторі, де витрати на виробництво намагаються мінімізувати всіма способами та відсутня система технічного нагляду, цей механізм не працює. Імовірність активізації конкурентного механізму може підвищитися лише за підтримки державними інститутами.

Конкурентоспроможність фірми залежить переважно від її організаційно-правової форми. Якщо фірма є акціонерним товариством і її співзасновники обмежені у вилученні власного капіталу, то вона матиме конкурентоспроможність поки приносить прибуток. Для акціонерних товариств критерій конкурентоспроможності безпосередньо пов'язані з прибутковістю її чи прибутковістю акціонерного капіталу. Теорія досконалої конкуренції свідчить, що менше витрати на одиницю готової продукції, тим фірма інвестиційно привабливіше і, отже, конкурентоспроможніша, оскільки вона має більше можливостей для залучення нових капіталів і розширення виробництва.

У системі світогосподарських зв'язків конкурентоспроможність окремої галузі визначається показником середнього значення витрат за одиницю готової продукції для фірм цієї галузі межах окремого району, країни чи цілого регіону. Конкурентоспроможність галузі тим вища, що нижчий цей показник. У разі глобалізації світового господарства відбувається міграція галузей у регіони, де середній рівень витрат за одиницю готової продукції нижче, дедалі більшої ваги у витратах виробництва набувають витрати на робочої сили, відбувається міграція цього виробництва з промислово розвине-

них країн напівпериферію і периферію світової господарської системи. Так відбулася міграція текстильної промисловості зі США до країн Азії, чорної металургії з Японії на Тайвань та Республіку Корею тощо .

У сучасних умовах основними суб'єктами світового економічного життя і насамперед у сфері науки та технологій виступають транснаціональні корпорації. Деякі аналітики окремо виділяють конкурентоспроможність ТНК, оскільки останні, будучи фірмами за своїм статусом, часто мають економічну вагу, порівнянну з вагою цілих галузей і навіть цілих країн. Тому критеріями конкурентоспроможності ТНК є не лише показники ефективності капіталу та можливості розширення ринків збуту, вірніше прагнення домінування на ринку за певним видом продукту (ресурсу), але також створення альянсів виробників з різних держав попри окремі протиріччя у їхньому законодавстві. Іншими словами, на конкурентоспроможність ТНК помітну роль може надавати політичний фактор.

До цього часу в економічній літературі відсутнє чітке формулювання поняття конкурентоспроможності країни чи національної економіки. Точніше, вона розглядається та оцінюється за цілим набором факторів, що іноді розрізняються по угрупованню та ваговим характеристикам їх показників. За аналогією з конкурентоспроможністю взагалі, конкурентоспроможність національної економіки можна визначити, як здатність країни відповідати вимогам сучасної світової економіки або здатність країни постачати на світовий ринок товари та послуги за цінами їхньої можливої реалізації. Проте останнє дещо звужує, на наш погляд, визначення конкурентоспроможності національної економіки, тому що в межах окремо взятої країни її конкурентоспроможність на світовому ринку не повинна обмежуватись товаровиробниками та експортними операціями. Воно може і має включати також оцінки наслідків ефективності виробництва у розвиток всієї соціальної сфери країни та інституційної структури держави. Особливо важливим є цей аспект аналізу в епоху, коли людський фактор у вигляді умов життя населення та рівня знань стає фактично продуцентом економічного розвитку замість прямих витрат праці. М. Портер вважає, що конкурентоспроможність залежить як від порівняльних національних, і від конкурентних переваг. Причому перші пов'язані з початковим міжнародним поділом праці, такі як дешева праця, сприятливі кліматичні умови, багаті природні ресурси, інфраструктурні фактори тощо. можуть бути згодом вичерпані, то другі, власне конкурентні переваги, що ґрунтуються на науково-технічних досягненнях, інноваціях, якісних характеристиках праці та життя людей практично безмежні. Звідси випливає, що конкурентоспроможність на рівні національної економіки має величезний потенціал розвитку в перспективі, якщо активно використовуватиме і розвиватиме свої конкурентні переваги.

Різноманітність факторів, на основі яких досягається національна конкурентоспроможність, можна розділити на чотири великі групи:

- оснащеність виробничими факторами (природні, трудові та матеріальні ресурси);
- можливість інвестицій (фінансовий капітал);
- розвиток інноваційної сфери (науково-технічний потенціал);
- накопичене багатство.

У теоретичній моделі досягнення національної конкурентоспроможності за М. Портером конкуренція, що відбувається на основі послідовного використання перших трьох факторів, супроводжується помітним економічним зростанням усієї системи, тоді як конкуренція, що здійснюється на основі вже накопиченого багатства, призводить до стагнації та поступового згасання. На першій стадії, коли конкурентоспроможність національної економіки визначається головним чином за рахунок конкуренції на основі факторів виробництва, володіння значними запасами природних ресурсів може забезпечити високий дохід на душу населення протягом тривалого часу, проте не гарантує сталого економічного зростання. Вона характерна для всіх країн, що розвиваються, країн з плановою економікою, колишніх країн соцтабору і частини капіталістичних країн, що мають значні природні багатства, таких, наприклад, як Канада і Австралія. Модель такого типу характерна також сучасної української економіки.

Конкурентоспроможність на основі інвестицій базується на готовності та спроможності національних суб'єктів ринку до агресивного інвестування. Не тільки держава, а й підприємства, і фірми, і приватні особи виступають активними інвесторами, які легко йдуть на підприємницькі та фінансові ризики. Така поведінка, можливість та бажання інвестувати у розвиток економіки та становить стійку базу для підтримки зростання та конкурентоспроможності національної економіки в перспективі. Яскравим прикладом такого підходу був розвиток Японії та Південної Кореї наприкінці ХХ століття. Економіки інших нових індустріальних країн сьогодні або намагаються обминати цю стадію розвитку, конкурентоспроможності, або тільки перебувають на підступах до неї, відчуваючи суттєву нестачу інвестиційних коштів. Зовсім не характерна вона для сьогоденної української економіки, незважаючи на величезний потенціал накопичених фінансових ресурсів, які має країна. Причина цього у відсутності загальнонаціонального визнання пріоритетності спрямування коштів у виробництво та взаємної довіри всіх суб'єктів ринку та держави [3].

Стадія досягнення конкурентоспроможності з урахуванням розвитку інноваційної сфери відрізняється тим, що тепер володіння чинниками виробництва, а, навпаки, їх брак, сприяє зростанню конкурентоспроможності, стимулюючи проникнення наукових досягнень у економічну сферу. На цій стадії може існувати значний технологічний розрив у галузях, але потім неминуче відбувається перелив нових технологій через галузеві та державні

кордони, різко зростає конкурентоспроможність у сфері послуг та складної структури попиту.

Модель конкурентоспроможності за рахунок нововведень має найбільшу опірність до макроекономічних коливань та екзогенних впливів. Національна економіка стає менш залежною від різкої зміни цін та валютних курсів, оскільки конкуренція ґрунтується на використанні інновацій та структурної диференціації виробництва. На цій стадії рішуче змінюється роль держави та її вплив на економіку. Характерні для попередніх стадій розподіл капіталу, протекціонізм, ліцензійний контроль, експортні мита та субсидії, як і інші форми прямого втручання, втрачають свій зміст та ефективність, коли конкуренція ведеться на основі інновацій. Найважливішою умовою цієї стадії конкурентоспроможності є те, що імпульси до розвитку інноваційної сфери та сигнали для впровадження нових технологій у конкурентні виробництва мають прийти із приватного сектору. Великобританія досягла цієї стадії у першій половині XIX століття; США, Німеччина та Швеція – на рубежі XIX та XX століть; Італія та Японія у 70-ті роки XX століття. Україна поки що не може вступити на шлях зростання конкурентоспроможності за рахунок інновацій через незавершеність ринкових перетворень та війни.

Нарешті, досягнення національної конкурентоспроможності з урахуванням накопиченого багатства, зрештою, призводить до спаду виробництва, оскільки виробник втрачає здатність до зміцнення вже завойованих переваг і прагне зберегти їх з урахуванням досягнутого достатку; зменшується інвестиційна активність. Відмітною ознакою цієї стадії національної конкурентоспроможності є лавиноподібне зростання кількості злиттів і поглинань, оскільки фірми, що мають надлишковий капітал, шукають можливість отримання прибутку, минаючи ризики створення нових виробництв. Цим створюється ілюзія підприємницького прогресу без посилення конкурентоспроможності. До таких економік сьогодні належать Велика Британія, Швейцарія, частково Данія та Швеція.

Отже, конкурентоспроможність країни нині розглядається не лише як теоретичний концепт, а як стратегічний орієнтир сталого розвитку держави и суспільства, трансформації інституційного середовища, інтеграції національної економіки у замкнені міжнародні економічні відносини.

Висновки. Конкурентоспроможність країни є важливим фактором її успіху на міжнародній арені. Водночас вона є багатогранною концепцією, що системно простягається від внутрішньої структури економіки до зовнішнього середовища. Комплексне розуміння різних теорій і підходів до цього поняття є базою для розроблення ефективних стратегій розвитку національних економік, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності країни в глобалізованому світі.

У результаті дослідження встановлено, що економічний зміст конкурентоспроможності країни кардинально змінився з простого збагачення цінними металами в умовах жорсткого протекціонізму у міжнародних відносинах до парадигми формування інклюзивних інститутів, економічного зростання і досконалої конкуренції, набуття конкурентних переваг за рахунок інновацій, цифровізації і орієнтації на споживчий попит, реалізацію глобальних цілей сталого розвитку та ESG-орієнтованих стратегій суб'єктів господарювання. У подальшому стратегічними орієнтирами конкурентоспроможності країн, імовірно, стануть роботизовані технології виробництва, штучний інтелект, біоекономіка, новітні джерела енергії що потребуватимуть виваженого та стратегічного державного регулювання цих напрямків. Перспективами подальших розвідок вважаємо дослідження теоретичних засад формування конкурентоспроможності країн у постіндустріальному світі, розроблення ефективних стратегій конкурентоспроможного розвитку економіки України у повоєнний період.

Список використаних джерел:

1. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. La Vergne: True Sign Publishing House, 2023. 539 p.
2. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. New York: The Free Press, 1980 (2nd ed. New York: Free Press), 1998. 397 p.
3. Конкуентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / за ред. Я.А. Жаліла. Київ: НІСД, 2005. 388 с.
4. Garelli S. Top Class Competitors: How Nations, Firms, and Individuals Succeed in the New World of Competitiveness. Chichester: John Wiley & Sons, 2010. xvi, 272 p.

References:

1. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. La Vergne: True Sign Publishing House, 2023. 539 p.
2. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. New York: The Free Press, 1980 (2nd ed. New York: Free Press), 1998. 397 p.
3. Konkurentospromozhnist ekonomiky Ukrainy v umovakh hlobalizatsii / za red. Ya.A. Zhalila. Kyiv: NISD, 2005. 388 s.
4. Garelli S. Top Class Competitors: How Nations, Firms, and Individuals Succeed in the New World of Competitiveness. Chichester: John Wiley & Sons, 2010. xvi, 272 p.